

ANILA KANANAJ

KRITERET E KLASIFIKIMIT TË RRETHANORIT NË GJUHËN SHQIPE

1.0. Hyrje

Në sintaksën shqipe janë përdorur kritere të ndryshme për identifikimin, nënkategorizimin, caktimin e kufijve kategorialë dhe të vëllimit të njësive sintaksore të rrethanorit. Në përgjithësi, mbizotëron kombinimi i kritereve formale (morfo-sintaksore) me ato semantike. Kriteret sintaksore më të përdorura janë kriteri i varësisë, i marrëdhënieve dhe i lidhjeve sintaksore. Sipas kriterit të varësisë, rrethanorët mund të plotësojnë një folje, një mbiemër ose një ndajfolje. Për një rrethanor, marrëdhënia e shprehur duhet të jetë rrethanore. Midis një rrethanori dhe përbërësit nga i cili varet ai, mund të krijohen dy lloj lidhjesh sintaksore: a) me drejtim, dhe b) me bashkim.

Një ndër kriteret më të përdorura është kriteri i pyetjes, i cili përcakton njëkohësisht përndarjen dhe nëntipet semantike të rrethanorëve. Gjithashtu, është marrë parasysh kriteri morfologjik, i cili konsiston në përshkrimin e pjesës së ligjëratës me të cilën shprehen njësitë rrethanore. Konkretisht, rrethanorët mund të realizohen me emra me ose pa parafjalë, me ndajfolje, me forma të pashtjelluara foljore dhe me numërorë. Kur shprehen me emra (me ose pa parafjalë) vendoset lidhja e drejtimit. Në rastet e tjera, pra kur një rrethanor shprehet me ndajfolje, me forma të pashtjelluara foljore ose me numërorë, lidhja e vendosur është me bashkim. Përfundim bën numërori *tre/tri*, i cili ndryshon në gjini, dhe si tillë nuk mund të shprehë as lidhje me drejtim, as lidhje me bashkim. Nga kjo tablo e kritereve të përdorura në studimin e rrethanorëve në gjuhën shqipe, mund të thuhet pa dyshim se studimet e deritanishme kanë baza të forta shkencore. Sidoqoftë, koncepti gjuhësor për kategorinë e rrethanorit, për vëllimin e saj, për nëntipet, për kufirin me gjymtyrët e tjera të fjalisë e me vetë fjalinë e nënrenditur ende nuk është përpunuar sa e si duhet. Për më tepër, mjaft gjymtyrë që në një sërë sintaksash të para të shqipes janë mbajtur si rrethanorë, në një fazë të dytë mbahen si kundrinorë me parafjalë, qëndrim i cili mund të vihet në diskutim në një sërë rastesh.

Nga hulumtimi më i hollësishëm që do të bëhet në vijim, do të shprehet qartë nevoja e përmirësimit të kritereve të përdorura, madje e shtimit të kritereve të reja, me qëllim që t'u jepet një zgjidhje, apo më e pakta një drejtim, problemeve të shumta që shtrën kategoria e rrethanorëve në shqipe.

1.1. Varësia e një rrethanori nga një emër foljor

Pranohet nga të gjithë gjuhëtarët që rrethanorët varen nga foljet dhe mbiemrat, por a mund të varen rrethanorët nga emrat foljorë? A mund të varen rrethanorët nga çdo lloj mbiemri? Pyetja tjetër që kërkon shqyrtim është nëse mund të varen rrethanorët nga çdo lloj ndajfoljeje. Në lidhje me varësinë e një rrethanori nga emrat foljorë, ka qëndrime të ndryshme. Kështu, sipas M. Domit, “Plotësin e vendit... e gjejmë... sidomos me emra foljorë” (*Sintaksa*, 1955: 106). M. Totoni gjithashtu pranon varësinë e një rrethanori nga një emër foljor: “...emrat foljorë me kuptimin e procesit të veprimit... plotësohen gjithashtu edhe me rrethanorë të ndryshëm: vendi, kohe, mënyre, qëllimi e shkaku...” (Emrat foljorë..., 1981:118-120). Qëndrim ndryshe mbahet nga R. Përnaska: “Rrethanori... varet nga një gjymtyrë që është shprehur me folje, mbiemër e me ndajfolje” (G. A., 1995: 268). Duke u nisur nga koncepti gjenerativ për predikativitetin, kemi shprehur mendimin që duhet pranuar varësia e rrethanorëve nga emrat foljorë (Kananaj, 2012).

1.2. Varësia e një rrethanori nga një mbiemër

Në përgjithësi, është pranuar që rrethanori mund të plotësojë një mbiemër, qoftë ky foljor ose jo. Mbiemrat jofoljorë që marrin një rrethanor, tregojnë kryesisht përmasa, ndërsa vetë rrethanori shpreh karakteristikë sasiore. Marrëdhëniet që vendosen midis mbiemrit foljor dhe rrethanorit, përqasen me ato që vendosen midis foljes me të njëjtën përmbajtje semantike dhe rrethanorit të vet. Ky qëndrim paraqitet i unifikuar në gramatikat shqipe. Po e ilustruam vetëm me disa shembuj.

- Pusi ishte **20 metro** i thellë. (M. Domi, *Sintaksa*, 1955:103)
- Ngjitëm një mur **dy metra** të lartë. (G. A., 1995: 280)
- Ky çelik i prodhuar **në Shqipëri** ruan vetitë më të mira... (G. A., 1995: 270).

Në dy shembujt e parë, togjet *20 metro* dhe *dy metra* hyjnë në të njëjtën paradigme me fjalët e shkallës, si: shumë, pak, mjaft etj. Në zhvillimet më të reja sintaksore, fjalëve të shkallës në sintaksë u është njohur funksioni strukturor i specifikuesit. Kjo paradigme e njëjtë sintaksore e përbërësve, si: 20 metro, dy metra, shumë, pak, mjaft etj. mund të ketë vetëm një funksion në sintaksë. Këta përbërës ose funksionojnë si rrethanorë, ose si specifikues. Qëndrimi më i mbështetur sintaksorisht është që ata të trajtohen si specifikues.

Në shembullin e tretë, togu *në Shqipëri* varet nga mbiemri foljor *i prodhuar*. Struktura mund të transformohet lehtësisht në tipin *folje + rrethanor*:

Ky çelik që është prodhuar **në Shqipëri** ruan vetitë më të mira...

Në këtë rast, *në Shqipëri* funksionon qartë si rrethanor në strukturën e fjalisë. E njëjta gjë mund të thuhet për struktura të tjera të ngjashme, në të cilat rrethanori varet nga një mbiemër foljor.

Kjo analizë, nxjerr në pah nevojën e përmirësimit të përkufizimit ekzistues për rrethanorët. Jemi të mendimit që në atë përkufizim duhet specifikuar që rrethanori varet vetëm nga mbiemrat foljorë ose duke iu referuar funksionit sintaksor, nga mbiemra predikativë.

1.3. Varësia e një rrethanori nga një ndajfolje

Qëndrimi tradicional është që një rrethanor mund të varet, midis të tjerash, edhe nga një ndajfolje. Konkretisht, kjo gjë pohohet vetëm për rrethanorin e sasisë (G.A., 1995:279).

- Shkollën e kam **200 metro larg** nga shtëpia. (M. Domi, *Sintaksa*, 1955: 128)

- Sa iku ajo, hapi sytë dhe pa murin, që e kishte **dy pëllëmbë më tej**. (G.A., 1995:280)

- Ato yje janë *larg*, shumë larg, **miliarda kilometra**. (G.A., 1995:280)

Në këta shembuj vihet re e njëjta paradigmë. Përbërësi i marrë si rrethanor sasië tregon masën e largësisë, të gjatësisë, të gjerësisë e të lartësisë që shpreh ndajfolja. Fjalët e shkallës, si: shumë, pak, mjaft etj. hyjnë gjithashtu në të njëjtën paradigmë sintaksore me përbërësit *200 metro*, *dy pëllëmbë*, *miliarda kilometra*, të cilësuar si rrethanorë në shembujt e mësipërm. Gjendemi përballë të njëjtit problem të shtruar në lidhje me rrethanorët e këtij tipi të varur nga mbiemra që shprehin kryesisht përmasa. Edhe në këtë rast, përbërësi i interpretuar si rrethanor sasië, në të vërtetë është thjesht një fjalë shkalle me funksionin sintaksor të specifikuesit të ndajfoljes. Konkretisht, në shembullin e parë, funksion rrethanor luan gjithë togu *200 metro larg*. Këtu kemi të bëjmë vetëm me një rrethanor vendi, të shprehur me një sintagmë ndajfoljore, specifikuesi i së cilës realizohet me përbërësin *200 metro*. Nuk kemi arsye të mjaftueshme për të dalluar dy rrethanorë në këtë fjali, specifikisht, rrethanorin e vendit *larg* dhe rrethanorin e sasisë *200 metro*. Të njëjtën analizë mund të bëjmë edhe për shembullin e dytë. Shembulli i tretë paraqet një funksion tjetër sintaksor të ndajfoljes. Këtu ndajfolja *larg* vjen pas foljes këpujë *jam*, prandaj *larg* është kallëzues emëror. Togu *miliarda kilometra*, megjithëse gjendet në pozicion pasndajfoljor, fare lehtë mund të kalojë në pozicionin tipik parandajfoljor, njësoj si fjala e shkallës *shumë*:

Ato yje janë **miliarda kilometra larg**, shumë larg.

Në këtë fjali, kallëzuesi emëror shprehet me sintagmën *miliarda kilometra larg*, ku kokë është ndajfolja *larg* dhe *miliarda kilometra* është specifikues i kokës ndajfoljore. Te kjo fjali nuk ka asnjë rrethanor.

Nga ky hulumtim, përgjithësojmë se përbërësi që tregon sasinë, masën e largësisë, të gjatësisë, të gjerësisë a largësisë të shprehur nga koka ndajfoljore, nuk mund të interpretohet si rrethanor sasië.

Me këtë diskutim nuk duam të themi që një rrethanor nuk mund të varet asnjëherë nga një ndajfolje. Rrethanori mund të varet nga ndajfolje prejppesore, të cilat shprehin predikativitet.

Shtëpia, **ndërtuar në mal**, i qëndroi furtunave të forta të dimrit.

Ndajfolja prejpjesore shpreh predikativitet, prandaj është e pranueshme që ajo të drejtojë një rrethanor. Kështu, përkufizimi i deritanishëm për rrethanorin ndryshon në: *Rrethanori varet nga ndajfolje prejpjesore ose rrethanori varet nga ndajfolje predikative.*

1.4. Kriteri i lidhjes sintaksore për një rrethanor

Rrethanorët realizojnë lidhjen me drejtim me përbërësit nga të cilët varen në rastin kur shprehen me sintagma parafjalore. Tipari i që bart njësia rrethanore në këtë lidhje është [+Rasë]. Kur shprehet me ndajfolje ose numëror, rrethanori dhe gjymtyra drejtuese e tij realizojnë lidhje me bashkim. Kjo lidhje bart tiparet [-Rasë, -Përshtatje]. Tiparet [+Rasë, -Përshtatje] i kanë edhe të gjithë përcaktorët me drejtim dhe me bashkim. Lidhje me drejtim kanë si rrethanorët, ashtu dhe kundrinat me parafjalë në togjet parafjalore. Kriteri i lidhjes sintaksore nuk është i dobishëm për të bërë dallimin e përcaktorit nga rrethanori, dhe as dallimin e rrethanorit nga kundrinori në ndërtimet parafjalore.

1.5. Kriteri i pyetjes në ndërtimet parafjalore

Në traditën e studimeve sintaksore kriteri i pyetjes merr rol vendimtar në përcaktimin e funksionit të ndërtimeve parafjalore të shqipes. Nëse këto ndërtime i përgjigjen një pyetjeje me parafjalë, atëherë interpretohen si kundrinorë me parafjalë. Ka mjaft raste kur togjet parafjalore kanë kuptim të qartë rrethanor, e megjithatë, merren si kundrinorë me parafjalë duke u mbështetur në kriterin e pyetjes me parafjalë. Po jap vetëm disa shembuj.

Dëbora këtu matet **me metra**. (G.A., 1995:262)

Duhet të qeshim dhe të qajmë **për mburrjet** që shesim. (G.A., 1995: 265)

Që kur ishte i vogël, ai gdhendte **në dru** objekte të ndryshme. (G.A., 1995:267)

Në përgjithësi, kundrinori shpreh kuptime të pësuesit, përjetuesit dhe përfituesit me folje minimalisht dyvalentëshe. Mjeti, shkaku, lokativi etj., nuk janë kuptime karakteristike të shprehura nga kundrinori. Kjo tregon se kriteri i pyetjes nuk mund të jetë parësor në përcaktimin e funksionit të togut parafjalor. Nuk duhet anashkuar kriteri semantik. Po, ashtu ka edhe kritere të tjera sintaksore që mund të vijnë në ndihmë për këtë çështje.

Në përbërësit me kuptim sasior që tregojnë njësi matjeje, nga disa autorë, parafjala *për* nuk merret pjesë e plotësit/rrethanorit të sasisë:

- E dha kalin për **50.000 lekë**. (Domi, 1955: 129)

- Për **disa çaste** u vendos një qetësi... (G. A., 1995: 279)

Parafjala *për* ose do të jetë pjesë e foljes, ose do të jetë pjesë e togut që shpreh rrethanorin. Në planin sintaksor, në gjuha shqipe nuk njeh parafjalë që të qëndrojnë pa plotësin e vet, dhe as nuk njeh ndërtime të tipit *folje +*

parafjalë, që gjenden në gjuhë si anglishtja. Rrjedhimisht, parafjala *për* detyrimisht duhet marrë pjesë e rrethanorit në shembujt e dhënë më lart.

1.6. Kriteri morfologjik

Kriteri morfologjik ka të bëjë me pjesën e ligjëratës me të cilën realizohen rrethanorët. Rrethanorët mund të realizohen me sintagma emërore, ndajfoljore, parafjalore, foljore dhe me sintagma lidhëzore (fjali të nënrenditura lidhëzore). Këto tipe sintagmash nuk janë ekskluzive për funksionin rrethanor në fjali. Ato mund të kryejnë edhe funksione të tjera. Në vija të përgjithshme, sintagmat ndajfoljore kanë prirje të dalin si rrethanorë, ndërsa sintagmat që kanë si kokë një emër në rrjedhore mund të dalin gjithashtu si rrethanorë. Në këtë kuadër, kriteri morfologjik, sadoqë ndihmues, nuk shërben si një kriter i fortë, i mjaftueshëm për të vendosur kufijtë kategorialë të klasës së rrethanorëve.

1.7. Kriteri nënkategorizues

Ndarja e rrethanorëve në nënklasa bëhet duke u mbështetur në kriterin semantik. Është pranuar, thuajse njëzëri, që, nga pikëpamja kuptimore, rrethanorët shprehin kryesisht nocione të:

- Kohës
- Vendit
- Mënyrës
- Shkakut
- Qëllimit
- Sasisë

Megjithatë, nuk mungojnë qëndrimet e ndryshme në lidhje me kriterin semantik. Gjymtyra e krahasimit trajtohet nga Domi si plotës rrethane, ndërsa në Gramatikën e Akademisë si gjymtyrë krahasimi. Rrethanorët e lejimit pranohen në Gramatikën e Akademisë, kurse Totoni nuk gjen arsye të mjaftueshme për pranimin e këtij nëntipi të rrethanorëve. Të njëjtën qasje ka Totoni edhe për rrethanorët e kushtit, të cilët pranohen si nënklasë e veçantë në Gramatikën e Akademisë. Jo pak diskutime kanë ngjallur plotësit e mjetit, të vepruesit dhe të shoqërimit. Këta lloj plotësash trajtohen nga Domi si plotës rrethane. Ndërkohë, në Gramatikën e Akademisë këta plotës trajtohen si kundrina të zhdrejta. Ky qëndrim vjen si pasojë e shpërfilljes së kriterit semantik. Vendimtar në këto raste bëhet kriteri i pyetjes. Kjo çështje ka nevojë të shqyrtohet më thellë.

1.8. Një tip tjetër varësie për rrethanorët

A ekziston ndonjë tip tjetër varësie për rrethanorët përveç atyre që përmendëm më lart? Në Gramatikën e Akademisë pranohet se fjalia ka dhe elemente pa lidhje të mirëfillta gramatikore me gjymtyrët e saj ose me lidhje të dobëta, a që i referohen përmbajtjes së gjithë fjalisë (G.A.:63-64):

Pini, **o shokë!**

Fundja ç'rëndësi kishte tani kjo?

Unë do të vij, **patjetër**, pas dy ditësh.

Oh, sa vapë që bënte.

Ndajfoljet që plotësojnë kuptimin e gjithë fjalisë, në përgjithësi janë trajtuar si pjesëza. Në këtë funksion, këto fjalë nuk janë trajtuar si rrethanorë:

Atëherë plaku i tregoi për bukuritë e atdheut të vet.

Mbase ai flet me fakte.

Ndoshta qeveria i rrit rogat.

Sigurisht që e di çfarë po them.

Natyrisht që punëtorët duan pagën e tyre.

Plotësimi i kuptimit të fjalisë të marrë si një njësi e vetme sintaksore, në traditën tonë gramatikore nuk është parë si një funksion sintaksor. Në gramatikat e huaja ka kohë që është pranuar një funksion i tillë sintaksor për ndajfoljet. Ato njihen me termin “sentence adverbs” = *ndajfolje fjalie*, pra ndajfolje që modifikojnë kuptimin e fjalisë në tërësi dhe jo të një gjymtyre specifike të saj. Nuk ka arsye që të mos mbahet i njëjti qëndrim edhe për shqipen. Nëse do të pranohej kjo qasje, atëherë mund të flitej edhe për rrethanorë që plotësojnë kuptimin e fjalisë në tërësi dhe jo vetëm të një gjymtyre të caktuar të saj.

1.9. Përfundime

Kriteret e përdorura deri më tani në sintaksën shqipe lënë pa zgjidhur mjaft probleme në identifikimin, në nënkategorizimin, në caktimin e kufijve kategorialë dhe të vëllimit të njërive rrethanore. Konkretisht, kriteri i lidhjes sintaksore (me përshtatje, me drejtim ose me bashkim) nuk është i dobishëm për të bërë dallimin e përcaktorit nga rrethanori, dhe as dallimin e rrethanorit nga kundrinori në ndërtimet parafjalore. Për sa i përket kriterit morfologjik, edhe pse ndihmues, ai nuk është kriter i mjaftueshëm për të vendosur kufijtë kategorialë të klasës së rrethanorëve. Po kështu, kriteri i pyetjes nuk mund dhe nuk duhet të merret parësor në përcaktimin e funksionit të një togu parafjalor në shqipe. Kriteri i varësisë së një përbërësi rrethanor ka nevojë të përmirësohet. Ky kriter, nëse përkrahëhet në lidhje me funksionin sintaksor të përbërësit që drejton një rrethanor, bëhet mjaft ndihmues në kategorizimin e rrethanorëve. Hulumtimi ynë nxori në pah se rrethanorët mund të varen vetëm nga njësi predikative, të cilat mund të jenë të madhësive të ndryshme, si fjali apo predikat (kallëzues). Predikati mund të shprehet me një folje, ndajfolje, mbiemër ose emër foljor. Përfundim tjetër i dalë nga ky studim është se specifikuesi i një sintagme nuk duhet marrë si rrethanor (sasie). Gjithashtu, nënkategorizimi i klasës së rrethanorëve ka nevojë të hulumtohet më thellë.

Sidoqoftë, për të zgjidhur të gjitha këto çështje nevojitet një hulumtim më i thellë, i mbështetur në kritereve të reja sintaksore, të cilat duhen zbatuar që në klasifikimin e gjymtyrëve kryesore të fjalisë, të cilat do të reflektohen pastaj në konceptimin dhe kategorizimin e gjymtyrëve të dyta të fjalisë, përfshirë këtu edhe rrethanorin.

BIBLIOGRAFI

- Buchholz, O. & Fiedler, W., *Albanische Grammatik Albanische Grammatik*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopadie, 1987.
- Çeliku, M., Karapinjalli, R., Stringa, R., *Gramatika praktike e gjuhës shqipe*, Shtëpia botuese “Ilar”, Tiranë, 2007.
- Dhima, Th., *Gjuha shqipe*, Sintaksa, SHBLU, Tiranë, 2005.
- Domi, M., *Gramatika e gjuhës shqipe, pjesa e dytë, Sintaksa, tekst për shkollën shtetëvjeçare, Botimi Ministrisë s’Arsimit dhe Kulturës, Tiranë, N.Sh. B. Stabilimenti “Milal Duri”, 1954.*
- Elezi, P.-Dodbiba, L., *Gramatika e gjuhës shqipe*, Drejtoria e botimeve shkollore, Tiranë, 1965.
- Çeliku, M., Domi, M., Floqi, S., Mansaku, S., Përnaska, R., Prifti, S., Totoni, M., *Gramatika e Gjuhës Shqipe II*, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1997.
- Kananaj, A., *Çështje të rrethanorit në gjuhën shqipe*, SF, Tiranë, 2008, nr. 1-2, f. 127-137.
- Kananaj, A., *Teoria e roleve tematike dhe probleme që lidhen me të në gjuhën shqipe*, SF, Tiranë, nr. 3-4, f. 111-126.
- Kananaj, A., *Funksionet e rrethanorit në gjuhën shqipe*, 2012, në www.fhf.edu.al/doktorata/Anila_Kananaj.pdf.
- Koleci, F., Turano, G., *Hyrje në sintaksën gjenerative të shqipes*, shblu, Tiranë, 2011.
- Kolgeci, S., *Sintaksa e Gjuhës Shqipe, Për Klasën e VII dhe të VII të Shkollave tetëvjeçare*, “Mustafa Bakija”, Prishtinë, 1955.
- Memushaj, R., *Tri koncepte themelore të sintaksës moderne*, Studime Filologjike, Tiranë, 2008, nr. 1-2, f. 153-170.
- Përnaska, R., *Rreth disa çështjeve të kundrinave në gjuhën shqipe*, SF, 1970/4, Tiranë, f. 93-102.
- Prifti, S., *Sintaksa e Gjuhës Shqipe*, Prishtinë, 1971. (Botim i dispensës së Universitetit të Tiranës, Fakulteti Histori-Filologji, Tiranë, 1962).
- Xanoni, A. M., *Gramatika shqyp*, Shkodër, 1909.
- Xhuvani, A., *Njohnit e para të sintaksës shqipe*, Shtypshkronja “Teknike”, Tiranë, 1933.
- Rrota, J. A., *Syntaxa e Gjuhës Shqipe, për klasën II, III, IV të shkollave të mesme, Shkodër, Shpja Botuese, “A. Gj. Fishta”, 1944.*
- Sheperi, I. D., *Gramatika dhe sintaksa e gjuhës shqipe*, Vlorë, 1927.
- Topalli, T., *Gramatikë e gjuhës shqipe, Sintaksa e Fjalisë, sprovë monografike*, Universiteti i Shkodrës “Luigj Gurakuqi”, Instituti i Studimeve Albanologjike, Shkodër, 2011.

